

KÉSEI ÜNNEPLŐ

Száz év Sztehlo Gáborral

Születésének századik évfordulójára végre kezd előtűnni a feledés homályából Sztehlo Gábor, a... Már az első mondatnál bajba kerülök, hogyan fejezzem azt be. Az eddigi megemlékezések gyermekmentőnek, nevelőnek, igaz embernek, evangélikus lelkésznek mondják őt. Mindegyik megjelölés valós, s egyben mindegyik hiányos, mert ez is volt meg az is, de ennél is, annál is több, meg más – is. Sztehlo Gábort nem lehet egyetlen – mégoly dicsérő, elismerő, megtisztelő – kategóriával meghatározni. Mindegyiknek ellenáll, mindegyikből „kilóg”, mintha ő maga tiltakoznék. Ő vajmi keveset törődött ezekkel a besorolásokkal. Aláírása alatt leginkább az szerepelt: evangélikus lelkész vagy gyermekotthon-vezető, de ez csak hivatalosság, üres formula.

Születésének századik évfordulójára végre kezd előtűnni a feledés homályából... írtam az elébb, de közben rájöttem, hogy ez így nem igaz. Akik ismerték őt, s talán ezek között is elsősorban „gyermekei”, sohasem feledték, élete végéig ápolták a vele való kapcsolatot. Ezt ő maga is igényelte mind korábbi neveltjeivel, mind munkatársaival. Élő és éltető kapcsolat volt ez! Itt tehát nincs feledés, és nincs homály. A feledés homályáról inkább a társadalom részéről beszélhetünk, de itt is helyesebb elhallgatást mondani. Sztehlo Gábor sohasem állt az érdeklődés és az elismerés középpontjában, noha tevékenysége, személyisége, szellemi-spirituális ereje folytán erre ugyancsak rászolgált életében, sőt azon túl is.

Érdekes, hogy az önmagát leginkább evangélikus lelkésznek jelölő ember életének csak kicsiny hányadát töltötte „valódi lelkész”-ként, parókusként. Akkor sem a szokásos teljesítményt nyújtotta, hanem annál jóval többet. Első éveit templomépítő, közösségépítő lelkészként említik az emlékezők. A következő éveiben behozta az országba a népfőiskolai mozgalom elvét, s megvalósította gyakorlatát. A harmincas évek parasztfjúsága zömmel 4 osztályt végzett az elemi népiskolában. Éppen hogy megtanultak írni-olvasni, valamelyest a számtani alapműveleteket, a hittan alapvetését s az egyházi rendet. Mindent, ami ezen felül állt, további erőfeszítések árán tudták csak elsajátítani: szakmát – beleértve a faluhelyt akkoriban legelterjedtebb foglalkozást, a földművelést is –, a világban való tájékozódást, eligazodást. „Az volt a célunk, hogy mély lelki életet élő, a műveltség útján elindított, szakmailag képzett parasztfjúságot neveljünk, akik később képesek lesznek vezető pozíciók betöltésére is”. A mozgalom jelmondata: „A közösségért való élet felelősségteljes élet.” Az, hogy beszélgetéseik, vitáik során – a nyilvánosság előtt is – fölmerült a földreform gondolata, bizonyos körökben botránykővé vált.

A lázasan tevékenykedő, mindig új utakat kereső, építő és szervező lelkészt sokkolóan érte 1944. március 19-e, „a német járőr lövésre tartott fegyverrel lépkedése a Kossuth Lajos utcán”. Szégyenkezve szembesül saját politikai naivitásával, aminek nem mentsége, hogy „a magyar értelmiség nagy része hasonló vakságban szenvedett”. Gondolatait így folytatja: „Szent együgyűség! Sajnos több annál: vétkes tájékozatlanság. Vagy önző, befelé fordult, a maga üdvösségét kereső élet. Az egyház jellemző tünete 1944-ben. Ma már talán sokan zokon vennék ezt a megállapítást... Nem voltunk mi arra nevelve, hogy a világért, benne az elesett emberért küzdjünk. Annál inkább küzdöttünk az egyház jogaiért és pozíciójáért. Amit a római katolikus egyház elért, az nekünk is kellett... teli voltunk büszkeséggel, a keresztyén alázat mögé rejtett göggel... furcsa világ volt az egyházé. Lélek nélküli, csupán emberi vezetésű.”

Ebben a nagyon keserű, vívódó, marcangoló hangulatban éri utol egyetlen főnöke, Raffay Sándor püspök hívása. Nem először hívja ekkor. Fiatal kora ellenére kapcsolatuk messzire nyúlik vissza: „ő keresztelt, konfirmált, pappá szentelt, esketett, ő iktatott be hivatalomba, ő küldött ki különböző beosztásokba, tehát bizvást elmondhatom: kezében tartotta életemet egészen haláláig. Lelkipásztorom azonban sohasem volt.” Furcsa világ volt az..., lélek nélküli – cseng vissza az iménti mondat. S még ha tudjuk is, hogy lélek nélküli volt ez a világ, akkor is riasztóan kemény és katonásan pattogó, ahogy Sztehlo Gábor jelentkezik „egyetlen főnökénél”: – Parancs! – Ez a világ ezt írja elő! Még akkor is hideg és

rideg ez a jelentkezés, ha tudjuk, hogy a püspök úr a felsőház tagja, főrend, megszólítása: kegyelmes úr. Bár ezt egyházi hivatalában nem használja, a „püspök úr!” megszólítást kéri, mégis: a „Parancs!” kaszárnyába lenne való. Azért hívatta Sztéhlo Gábort, hogy a Jó Pásztor Bizottságba – teljes nevén: a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Bizottsága – delegálja őt, mert „valamit tenni kellene a keresztyén vallású, zsidó származású gyermekekért”. De „tanácsot adni nem tudok, eredj oda” – búcsúzik a főpap.

Miközben ellenállhatatlan erőtől hajtva kutatja, szervezi, építi e „valamit-tevés” dologi kereteit, szembesül a brutális embertelenség mindennapi jelenségeivel: a sárga csillagot letépett bujkálókkal, az önérzetükből kiforgatottak végső elkeseredésével, az öngyilkosokkal. Később a megjelölt, csoportokban terelt kiszolgáltatottakkal, a feléjük áradó gyűlölettel vagy félrenéző közönnyel.

Vidéken már gettókba hajtják a zsidókat, a vonatok is megindulnak Németország felé. Egyre több helyről hallatszik, s végül bizonyossággá válik, hogy a végállomás nem a már-már „elfogadhatóvá” szelídült internáló tábor, sem nem az annyit emlegetett munkatábor, hanem a haláltábor. S „közben a saját lelkiismeretem sem hagyott nyugodni: hogyan mutatod meg a magad életével, hogy igenis van Isten, él és uralkodik... De rám is fért ez a »nevelődés«... az ez időben kapott sebeim áldottak voltak” – írja.

Majd következik a sorsdöntőnek mondható találkozás Friedrich Bornnal, a Nemzetközi Vöröskereszt küldöttével, a „delegátussal”, aki nemcsak a végső megerősítést adja neki küldetéséhez, hanem az akcióhoz szükséges pénzt is biztosítja. Viharos gyorsasággal követik egymást az események: egyrészt a szinte naponta megjelenő újabb és újabb jogfosztó zsidóellenes rendeletek – ekkor már nem csak az emberekre ragasztják rá a sárga csillagot, hanem az összezsúfolásukra kijelölt házakra is. Kijárási, vásárlási tilalmak, állandó igazoltatások, razziák nyomorítják az embereket. Sztéhlo Gábor pedig egyik gyermekotthon nyitja meg a másik után a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével és védnöksége alatt. A gyerekeket részben az evangélikus egyház diakonisszái és egyéb önkéntesei látják el, gondozzák, részben pedig az erdélyi menekülteknek álcázott szintén üldözött felnőttek, olykor a gyermekek szülei-hozzátartozói. Hol van már ekkor Sztéhlo Gábor a „keresztyén vallású, zsidó származású” előírástól! Csak olyan kérdések merülhetnek föl: van-e egy talpalatnyi hely, s aztán: honnan, s hogyan szerzünk valami jó „fedő iratot”, az új jelentkezőnek.

Nincs már Jó Pásztor Bizottság – vezetői illegálisba szorultak – nincs a püspöki hivatal védőernyője – a fenyegetések hallgatásra kényszerítik a vezetőket. Az újabb rendeletek 24-48 órás határidőket szabnak, s majd minden paragrafus végén ott áll: „ellenkező esetben helyben felkoncoltatik”. Az élet korlátlan urai az árpásávós-nyilaskeresztes fegyveres osztagok, a csendőrség rendőrség – és maga a Gestapo. Ezzel az erővel szembeállítani csak a primer evidenciaként megélt istenhitet lehet. Sztéhlo Gábor hite ilyen hit. Nem az istenervek meggyőző erején nyugszik, hanem magán az életen. Minden tettében, szavában, rezdülésében a már idézett kérdésben megfogalmazott elkötelezettség vezeti őt: „hogyan mutatod meg a magad életével, hogy igenis van Isten, él, és uralkodik?” Máskor ennél is tömörebben fogalmaz: „Isten, mint egyént hívott el”.

Néhány hét alatt Pesten és Budán 32 gyermekotthon kezd meg működését viszontagságosan, küszködve, de dacolva minden nehézséggel. Mindenhol fűtenek, étkeznek, tisztálkodnak. S amint a fizikai létfeltételeket biztosítja, jön a következő feladat: az elveszett családi otthon lehetséges pótlása, mert „a háborút mindig a gyerekek szenvedik meg a legjobban. Az otthontalanság, a szülők elvesztése, a betegségek, a durvaság mind-mind a gyermeket teszik tönkre.” Sztéhlo Gábor még a háború és az embervadászat poklában is megtalálta azokat az embereket, akik ezt leginkább pótolni képesek. Első szava őket említve: „Isten iránti hálával emlékezem rájuk.” Tevékenységük révén az otthonokban rendszeres foglalkozások, korcsoportonkénti tevékenységek, mi több, valamiféle oktatás folyt. A bombazápor s a meg-megújuló utcai harcok végleg pincébe kényszerítették őket. De „este, amikor a kicsik lefeküdtek, mi még fennmaradtunk a gondozónőkkel és a nagyfiúkkal.

Ilyenkor beszéltük meg a nap eseményeit, a jövő kilátásait, tervezgettünk.” Az üldöztetés és a frontvonal izgalmai, félelme, megpróbáltatásai, „a rettenet, az egymásért való áldozatkészség kialakulása mind olyan mély nyomot hagytak a gyermekek lelkében, hogy felmerült a gondolat: ha egyszer ebből a pincéből kikerülünk, akkor is együtt kell maradnunk: és olyan közösséget fogunk kialakítani, ahol ismeretlen a gyűlölet, ahol öröm és béke uralkodik. A Gaudiopolis (a majdani gyermekállam) gondolata itt született a pincében... A veszélyt és nyomorúságot így teszi Isten olykor az öröm forrásává.”

Különös, hogy neki magának is ez a nyomorúság hozta meg azt a lehetőséget, amelyre már régóta vágyott, hogy gyermekekkel foglalkozhasson. Korábban már többször próbálkozott azzal, hogy gyermekek gondozását-nevelését bízják rá, de az egyházi hierarchia ezt ismételten megtagadta tőle. A nagy szükség mégis megtalálta, és most azt is tudta, hogy ezt a munkát a háború után folytatni kell. Erre a folytatásra fel kell készülni! „Abban megegyeztünk, hogy mindennek az alapja a kölcsönös megértés, türelem, egymás tiszteletben tartása és az egymásért való élet; enélkül nincs közösség.”

Különös érzés belegondolni abba, hogy a falakon kívül a fékevesztett rombolás, pusztítás, öldöklés uralkodik, belül pedig a béke építése folyik. A külső világban – régebb óta, mint ahány évesek a mentettek közül sokan – a „tudományosan” megalapozott gyűlölködésre felépített háború dúl, az iparszerű emberirtás gépezete működik, a törekeny falakon belül pedig a kölcsönös megértést és békét tervezik. Ennek kapcsán érdemes az előbb idézett mondatot alaposabban végig gondolni, így egyben és részeiben is.

Ezek az esti beszélgetések szellemi honfoglalással is felértek. Ezek az esti beszélgetések pedagógiatörténeti események voltak: eddig soha nem fordult elő, hogy a gyerekekkel magukkal beszéljék meg jövőjük alakítását, a gyermekotthon működésének alapelveit. Itt pedig ez történt! Az egyre fokozódó csatazaj pillanatnyi szüneteiben a kölcsönös megértés és a türelem puszta említése is gyógyír volt a lélek sebeire, hát még annak a lehetőségnek a felcsillantása, hogy ennek én is építője lehetek, talán nem is olyan sokára – a nagytiszteletű úrral, Gábor bácsival! Azzal az emberrel, aki odahagyva viszonylagos polgári biztonságát, beköltözött idegen házak pincéibe, hogy idegen porontyokat védjen. Vezérelvét, a már idézett mondatot – „hogyan mutatod meg a magad életével...?” – nem kérdezte ő senki mástól, csak saját magától. Bensőséges, belső mondat ez! Ettől a ki nem mondott mondattól érezhette a legkisebb is, hogy ez az ember őérte él, hogy apja helyett apja akar lenni.

Az egymás tiszteletben tartása és a szeretet közössége – különösképpen a gyermeki világban, s még különösebben felnőtt és gyermek között – úttörően új tételek. A közösségről ugyan már korábban is lehetett hallani kiváltképpen azok körében, akik jóléti területen dolgoztak, de az valami más volt. Sztehlo Gábor azoknak az embereknek – kicsiknek és nagyoknak – az életéről beszélt, akiknek sorsa egyé forrott, s akiknek élete csak úgy teljes, ha életük egymásért való élet, a közösség pedig óvó közösség.

Egymás tiszteletben tartásának ez a gondolata – különösen, ahogy Sztehlo Gábor értelmezte és gyakorolta – valódi releváció. A kor írott és íratlan illemtana és szokásrendszere tiszteleten leginkább a társadalmi hierarchia elismerését és nyilvános szolgálatát értette, a maga rideg, szigorú szabályrendszerével. Emlékezzünk csak vissza: – Parancs! – ez Sztehlo Gábor, a fiatal lelkész beköszöntője a püspöknél. – Ülj le! – így a válasz, felemás tegezéssel. A hellyel kínálás már a püspök vendége iránti elismerését közvetítette. A múlt héten a presbitérium úgy döntött – folytatja a püspök, nem: megbeszéltük, felajánljuk, stb. – nem: úgy döntött... (ekkor delegálták Sztehlo Gábort a Jó Pásztorhoz) A válasz: értettem, püspök úr!

Ez a kis helyzetkép: leírás – kizárólag leírás –, mindenféle kritikai él nélkül. Ez volt az akkori világ rendje, eddig terjedt akkor az „egymás tisztelete”. Ennek a világnak végzetes és végletes módon kifacsarodott helyzetében, a légó-pince szegletében szögezi le Sztehlo Gábor a gyermekekkel való foglalkozás egyik alapelveként (is) az egymás tiszteletét. S hogy ő ezt hogyan értelmezte, azt pár sorral lejjebb mutatja be: „Úgy beszéltem nekik Jézusról, mint egyetlenről, aki az egyéniség teljes megbecsülésével formál közösséget, aki az egyént alakítja

olyanná, hogy közösségalkotóvá véljük... Nem akartam én őket meggyőzni, vagy érvek segítségével vitában felülmaradni: csak tényeket akartam közölni, olyan dolgokat, amelyeket én tényként fogadok el. A választás és döntés aztán mindig az egyén sorsa.” Ugyanakkor annak is tudatában volt, hogy „ez a nyitottság sokkal nehezebb feladatot ró a nevelőre, mert mindig vigyáznia kell, hogy az új utak és lehetőségek ne vezessenek anarchiára, és, hogy a döntés szabadságához a lelki-szellemi fejlődés is meglegyen”. Az egymás tiszteletben tartása – láttuk – felnőttek között is felemásan működött, de hogy egy felnőtt tiszteljen egy gyereket, hogy a felnőtt is tisztelheti a gyermekben megbúvó, érlelődő-fejlődő egyéniséget, ez nem mindennapi gondolat. Az alapelv az egyetértés, az együttműködés volt. Nem emlékszem arra – amit ma többen és több minden akkori történéssel kapcsolatban kérdeznek: „kötelező volt-e?”. Nem emlékszem arra, hogy ez a szó szerepelt volna a Gaudiopolis szótárában. „Gyerekek, istentiszteletet tartunk, gyertek el/aki akar jöjjön el! Gyerekek, barakképítés kezdődik, iskolát építünk, gyertek segíteni!” – és nagy csapat ment. Mindenki? Nyilván nem – de elkerültük a „kötelező”-t! 1945-46-47-48-49-ben – úgyszólván minden évben mást és mást jelentett ez a szó a falakon kívül, de sohase jót. A falakon belül pedig nem használtuk.

Az egyetértés, egymás tisztelete és a közösségi élet, a közösségért végzett munka becsülete lett a Pax Gyermekotthon, illetve a keretei között működő Gaudiopolis Ifjúsági Állam egyik vezérelve. A másik az a célkitűzés, hogy az intézet a lehető legnagyobb mértékben pótolja az elvesztett, a valódi otthon biztonságát és melegét.

Sztehlo Gábor a felvétel tekintetében egyetlen kritériumot ismert el a kezdetektől mindvégig: a rászorultság elvét. Az események – ma már történelemnek mondjuk – menetéből következik, hogy 1944-ben ez a rászorultság egyértelműen a zsidónak minősülő gyerekek – kisebb részben felnőttek – közvetlen életveszélyéből fakadt. Ennek a veszélynek a lehetséges elhárítására hozták létre az otthonokat, így védencai túlnyomó nagy többségben zsidók voltak. De akkor is voltak kivételek, mint pl. a kommunista Kovai Lőrinc.

A háború után a zsidók közvetlen veszélyeztetettsége megszűnt, így a ez rászorultság már meghaladta a zsidóság körét, a jelentkezők között egyre inkább a korábbi vezető réteg családait látjuk. „Az 1944-es, zömmel zsidó értelmiségi körből származó csapat 45-re már igen vegyes képet mutat: egyre több elmenekült katonatiszt, hivatalnok gyermeke került be, sőt, volt néhány nagybirtokos származék is, ezekhez került aztán egy sereg kis csavargó, akiknek bölcsőjét proletárnegyedekben ringatták.” Ez a heterogenitás sok nehézség forrása lett, mert míg 44-ben a közvetlen életveszély szorítása és a sorsközösség az összefogást erősítette, addig a fenti különbözőség konfliktusok forrásává vált: „...eleinte görbén nézett egymásra az elárvult zsidó gyermek és a csendőr fia”. Nem vitás, hogy Sztehlo Gábor alaposan átgondolt és megtervezett alapvetően új pedagógiai módszerei mellett személyes varázsa is kellett ahhoz, hogy „ezekből a végletes ellentétekből, az odakinn dúló osztályharcból itt rövid idő múlva semmit nem lehetett érezni... A magyar társadalom osztályainak olvasztó kohója lett az otthon”.

A háborús körülmények szorításának csökkenése más nehézségeket is eredményezett. Az eredetileg református Jó Pásztor Bizottsághoz az evangélikus egyház Sztehlo Gábor delegálásával csatlakozott. Nem lehet vita tárgya, hogy a Jó Pásztor gyermekmentő akciójának éltetője-kivitelezője a Sztehlo Gábor által vezetett csapat volt. (Az anyagi fedezetet a Nemzetközi Vöröskereszt biztosította Friedrich Born svájci delegátus vezetésével, aki az ostrom poklában is a helyszínen maradt. Igen-igen kiérdemelte a Jad Vasem kitüntetését!) A háború után mindkét egyház nyomást gyakorolt Sztehlo Gáborra, hogy az intézetet az ő egyházának rendelje alá, s az református, illetve evangélikus gyermekotthonként működjék tovább az ilyen vallású gyermekek számára. (Belül megszólal egy hang: „nem voltunk mi arra nevelve, hogy az elesett emberért küzdjünk... küzdöttünk az egyház jogaiért... furcsa világ volt az egyházné...”) Az evangélikus lelkész Sztehlo Gábor számára teljességgel elfogadhatatlan volt, hogy a gyermekotthoni elhelyezés megítélésébe a rászorultság elvén kívül bármi egyéb beleszólhasson. Az újabb tárgyalások és egyeztetések

sem hoztak eredményt. Egyik fél sem engedett, szakításra került a sor, s a gyermekotthon az erre célra létrehozott Pax Szociális Alapítványhoz került.

A Pax Gyermekotthon – benne a Gaudiopolis Ifjúsági Állam – „különféle társadalmi rétegből jött, különféle vallású, eltérő tehetségű fiatalok munkás közössége” – 1950. január 7-ig működött. Ekkor a telepet átvette a főváros, és a Gaudiopolis valóságos története véget ért. Szellemi történetét változó intenzitással – íme – tovább írjuk. (A Gaudiopolis haló poraiból föltámadva, Donáth László védő szárnyai alatt idősek otthonaként 2009 januárjától ismét él!)

Sztehlo Gábor 1950-ben segédlelkészi munkát kapott, amelyet nagy lelkesedéssel végzett. A segítőmunka itt is rátalált: óvó-intő figyelmeztetések ellenére hordta vitte a segítséget, de talán leginkább szeretetének melegét a körzetéből kitelepítettek számára.

Aztán újra otthoneremtőként látjuk: az evangélikus egyház szeretet-otthonait hozta létre Budapesten és vidéken az elesettek: fogyatékosok és öregek számára. Ezek egyike saját otthona is lett, mert 1956 vihara családját Svájcba sodorta. Amikor 1962-ben látogatásukra ment – hangsúlyozom: látogatásukra, nem pedig otthamaradási céllal –, akkor a szívinfarktus marasztalta ott. Felépülése után ismét parókus lelkész lett. Ahogy már a bevezetőben írtam, széleskörű kapcsolatot épített ki a világgal: egykori munkatársaival, neveltjeivel, barátaival. 1962-ben megírta visszaemlékezéseit, amely a hősi idők naplója, egy mélyen hívő ember hitvallása és filozófiája egy keskeny kötetben. (Az idézetek ebből a könyvből valók.) 1972-ben megkapta a Jad Vasem kitüntetését. 1974-ben – egy újabb szívinfarktusban? – halt meg.

Sokakat ajándékozott meg valódi kincsekkel. Mintegy 2000-re tehető azoknak a száma, akik életüket köszönhetik neki. De térjünk el a számok ridegségétől. Példát adott kitartásból, szolgálatból, bátorságból, mások felé fordulásból. Szeretetet – személyhez szóló szeretetet – árasztott a gyűlölet tobzódásának idején, és biztonságot sugárzott a veszedelemben, a félelem világában. Tartást és emberséget adott a megalázottaknak. Gazdag ember volt, nagyon gazdag – igaz, azt is tőle tanulhattuk meg, hogy a szeretet az a furcsa valami, ami, ha megosztják, több lesz, nem kevesebb.

Gyermekmentő és nevelő munkáját röviden foglalja össze: „álmaim megvalósultak”, s rögtön ezután Istennek ad hálát, hogy ezt lehetővé tette számára, és annyi remek emberrel segítette, hogy ezt végrehajthassa.

S mégis: tele van kétségekkel: „mennyivel többet tehettem volna, ha...” S jönnek a kérdések, a történelmi kérdések: ”mit mulasztottunk? A egyén? A pap? Az egyház szolgálja? Maga az egyház? A társadalom?... az 1944-es esztendő tragédiája ezeket a kérdéseket nem hagyja elhalkulni bennünk... Mi pedig vétkeztünk a zsidó nép ellen. A felebarát ellen. Nem csak 1944-ben, hanem már sokkal korábban.” E kérdésekre ő a maga életével igyekezett megfelelni, sok kérdés azonban mind a mai napig válaszra vár.

Születésének századik évfordulójára mintha olvadna kissé a köréje fagyott vastag jég: centenáris év zajlik megemlékezésekkel, kiadványokkal, s talán a történetek újragondolásával is. Talán széleskörű összefogással felállított szobra őt magát is közelebb hozza mindennapjainkhoz. Reményeinket fokozza az evangélikus egyház Sztehlo-konferenciáján elhangzott mondat: Az egyháznak belülről fakadó elemi igénye, hogy tanulmányozza és ragyogó példaként felmutassa azoknak az embereknek magatartását, kitartását, hősiességét, akik a Holokauszt alatt embereket mentettek. Jó érzés, hogy sokan közülük a mi egyházunk tagjai.

Füzéki Bálint